

Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης

Τόμ. 2015, Αρ. 1 (2015)

Λειτουργίες νόησης και λόγου στη συμπεριφορά, στην εκπαίδευση και στην ειδική αγωγή: Πρακτικά 5ου Συνεδρίου

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ Π.Τ.Δ.Ε.
ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΨΥΧΟΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

5^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 19-21 Ιουνίου 2015

Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, Παιδείας και
Θρησκευμάτων

« Λειτουργίες νόησης και λόγου στη συμπεριφορά,
στην εκπαίδευση και στην ειδική αγωγή »

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2016

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Παπαδάτος Γιάννης
Πολυχρονόπουλου Σταυρούλα
Μπασιτέα Αγγελική

ISSN: 2529-1157

ΑΘΗΝΑ

Ενιαίο Σχολείο. Μια πρόταση για τη συνεκπαίδευση

Παναγιώτης Κασσιανός

doi: [10.12681/edusc.262](https://doi.org/10.12681/edusc.262)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κασσιανός Π. (2016). Ενιαίο Σχολείο. Μια πρόταση για τη συνεκπαίδευση. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης, 2015(1)*, 616–621. <https://doi.org/10.12681/edusc.262>

Ενιαίο Σχολείο. Μια πρόταση για τη συνεκπαίδευση

Κασσιανός Παναγιώτης
Δάσκαλος, Διευθυντής στο 10^ο Ειδικό Δ.Σ. Αθηνών
pakassia@gmail.com

Περίληψη

Η Παιδαγωγική της Ένταξης προβάλλεται ως το μέσον για την οικοδόμηση ενός καλύτερου και ανθρωπινότερου κόσμου και αναμφίβολα κινούμαστε προς τη σωστή κατεύθυνση αλλά προς το παρόν δεν έχει βρεθεί η ισορροπία μεταξύ των ιδεολογικών μας προθέσεων και των οργανωτικών μοντέλων και δομών που θα υποστηρίξουν και θα μεταμορφώσουν σε υλοποιήσιμες θέσεις και θεσμικές πρωτοβουλίες αυτές τις ιδέες. Το διευρυμένο φάσμα δυσκολιών μάθησης που προτείνεται από τους αξιολογικούς φορείς να ενταχθούν προς φοίτηση στη γενική εκπαίδευση δεν φαίνεται να έχει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Η χρήση των όρων γενική και ειδική εκπαίδευση θέτει τα διαχωριστικά όρια και αποτελεί την πρώτη αιτία αποκλεισμού και διάκρισης. Προτείνεται η δημιουργία ενός ενιαίου τύπου σχολείου, στο οποίο θα φοιτούν μαθητές με ή χωρίς ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες που ανήκουν στα γεωγραφικά όριά του. Επίσης σε αυτά τα σχολεία θα προβλέπεται η ύπαρξη ανάλογου αριθμού οργανικών θέσεων εκπαιδευτικών με σπουδές και εμπειρία στην εκπαίδευση των μαθητών με αναπηρίας ή και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, καθώς και οι ανάλογες θέσεις Ειδικού Εκπαιδευτικού Προσωπικού, με ρόλο υποστηρικτικό και συμβουλευτικό για το σύνολο των μαθητών, των εκπαιδευτικών και των γονέων της σχολικής μονάδας.

Λέξεις-Κλειδιά : ενιαίο σχολείο, συνεκπαίδευση, διάκριση, αποκλεισμός, δυσκολίες μάθησης, εκπαίδευση για όλους

Abstract

The Pedagogy of Integration promoted as the means to build a better and more humane world and certainly moving in the right direction but is not currently a balance has been found between our ideological intentions and organizational models and structures that will support and transform into workable positions and institutional initiatives these ideas. The extended range of learning difficulties suggested by axiological operators to included to attend the general education does not seem to have the desired results. The use of the terms general and special education sets the dividing lines, it is the leading cause of exclusion and discrimination. Proposed to create of a inclusive school type, which will be attended by pupils with or without learning difficulties belonging to the geographical limits. Also in these schools provision shall be made proportionate number of organic educational positions with studies and experience in the education of students with disabilities or special educational needs, including the appropriate Special Education Staff positions with supportive and consultative role for all students, teachers and parents of the school unit.

Keywords : inclusive school, inclusion, discrimination, exclusion, learning difficulties, Education for All

Εισαγωγή :

Τα τελευταία χρόνια η υπόθεση του σεβασμού των δικαιωμάτων των μαθητών με αναπηρία ή/και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και η παροχή ίσων ευκαιριών στη μόρφωση και στην κοινωνική ζωή έχει απασχολήσει τη διεθνή κοινότητα, σε επίπεδο μελετών, ερευνών, νομοθετικών ρυθμίσεων και προσαρμογών της εκπαιδευτικής ζωής για την υποστήριξη αυτών των αρχών. Στη χώρα μας η προσπάθεια αυτή αποτυπώθηκε μέσα από ένα γρήγορο πέρασμα προθέσεων και ιδεών, που περιλαμβάνονται στις έννοιες ένταξη, ενσωμάτωση, συνεκπαίδευση, συμπερίληψη, ένα σχολείο για όλους, κ.α. για τα οποία έχουν γραφτεί και δημοσιευτεί πολλά και έχουν πραγματοποιηθεί επίσης πολλά συνέδρια και ημερίδες με στόχο την προβολή του θέματος και την ευαισθητοποίηση της κοινότητας στο θέμα του σεβασμού του δικαιώματος της διαφορετικότητας των ατόμων με αναπηρία ή/και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Μέσω όλης αυτής της δραστηριότητας προβάλλεται η Παιδαγωγική της Ένταξης ως το μέσον για την οικοδόμηση ενός καλύτερου και ανθρωπινότερου κόσμου και αναμφίβολα κινούμαστε προς τη σωστή κατεύθυνση αλλά προς το παρόν δεν έχει βρεθεί η ισορροπία μεταξύ των ιδεολογικών μας προθέσεων και των οργανωτικών μοντέλων και δομών που θα υποστηρίξουν και θα μεταμορφώσουν σε υλοποιήσιμες θέσεις και θεσμικές πρωτοβουλίες αυτές τις ιδέες.

Η παρούσα κατάσταση :

Το διευρυμένο φάσμα δυσκολιών μάθησης που προτείνεται από τους αξιολογικούς φορείς να ενταχθούν προς φοίτηση στη γενική εκπαίδευση, με τους υπάρχοντες σε αυτή υποστηρικτικούς θεσμούς του Τμήματος Ένταξης και της Παράλληλης Στήριξης, δεν φαίνεται να έχει τα επιθυμητά αποτελέσματα γιατί δεν ικανοποιούνται πάντοτε οι ανάγκες των μαθητών που εντάσσονται, λόγω έλλειψης της κατάλληλης υποστήριξης, αφού :

- Το Τμήμα Ένταξης δεν επαρκεί ως χρόνος και ως χώρος να υποστηρίξει όσο και όσους θα έπρεπε για να καλύψουν τις ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες τους, είτε σε ατομική βάση είτε με την εφαρμογή προγραμμάτων διαφοροποιημένης διδασκαλίας στη γενική τάξη και
- Η Παράλληλη Στήριξη, δεν μπορεί να αποτελεί πανάκεια εκπαιδευτικού μοντέλου υποστήριξης και ένταξης μαθητών με δυσκολίες μάθησης. Σε ορισμένους μαθητές πράγματι ωφελεί και υπηρετεί την έννοια της συνεκπαίδευσης, ενώ σε άλλους απλά στέκεται ως παιδονόμος οριοθέτησης των δυσκολιών της συμπεριφοράς τους, χωρίς πραγματικά να τους προσφέρει ουσιαστική συνεκπαίδευση. Άλλωστε ακόμα και η παράλληλη ορολογία της παράλληλης στήριξης, πρέπει να μας προβληματίσει αφού οι παράλληλες πορείες δεν συναντιούνται. Δεν μιλάμε βέβαια για την απαξίωση του θεσμού τα τελευταία χρόνια με την ανάθεση 2 ή 3 ή και 4 μαθητών για υποστήριξη σε κάθε εκπαιδευτικό, κάτι που καταργεί κάθε επιστημονική και κοινή λογική.

Τα αποτελέσματα αυτής της κατάστασης είναι :

- Η αύξηση των εντάσεων και των προβλημάτων διαχείρισης της σχολικής τάξης, στα σχολεία τυπικής εκπαίδευσης, λόγω των δυσκολιών μάθησης και της περιθωριοποίησης που αυτές προκαλούν. Η ένταξη μαθητών σε σχολικό πλαίσιο χωρίς την ανάλογη και κατάλληλη υποστήριξη δεν αποτελεί λύση γιατί απλούστατα δεν σέβεται τη διαφορετικότητά τους, αφού δεν καλύπτει τις ανάγκες τους και επομένως παραβιάζει την αρχή της παροχής ίσων ευκαιριών για μόρφωση.
- Η δημιουργία ατμόσφαιρας γκετοποίησης στα σχολεία ειδικής εκπαίδευσης, λόγω των πολλών εναπομεινάντων μαθητών με μεγάλες δυσκολίες μάθησης και χαμηλή λειτουργικότητα, οι οποίοι στερούνται προτύπου μίμησης

συνομηλίκων, ικανό να τους ωθήσει να εξελίξουν τις κοινωνικές και συναισθηματικές δεξιότητές τους. Η υπερμεγέθης συγκέντρωση ομάδας μαθητών με κοινά χαρακτηριστικά σε ορισμένο χώρο, χωρίς την δυνατότητα συνδιαλλαγής και αλληλεπίδρασης με ένα αντιπροσωπευτικό κοινωνικό δείγμα, διαταράσσει τη φυσική ισορροπία και δεν επιτρέπει την ομαλή εξέλιξη αφού στερεί τη δυνατότητα πρόσληψης εμπειριών και δημιουργίας βιωμάτων.

Διάκριση και αποκλεισμός :

Από την άλλη, η χρήση των όρων γενική και ειδική εκπαίδευση θέτει τα διαχωριστικά όρια και μας θυμίζει εκείνη την πρώτη αιτία αποκλεισμού και διάκρισης που δέχεται ένα παιδί με αναπηρία ή/και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, όταν καλείται να φοιτήσει σε «ειδικό πλαίσιο». Αυτό σημαίνει να μεταφέρεται καθημερινά μακριά από το σπίτι του, αφού το σχολείο της γειτονιάς του αδυνατεί να υποστηρίξει και να καλύψει τις εκπαιδευτικές ανάγκες του, εγκαταλείποντας μια για πάντα το γειτονικό κοινωνικό περίγυρο και μεγαλώνοντας χωρίς γνωστούς και φίλους έξω από το σπίτι του, στο δρόμο, στο πάρκο, στην πλατεία, έχοντας μοναδικό σημείο αναφοράς της κοινωνικής ζωής του το ειδικό σχολείο που φοιτά, το οποίο μπορεί να απέχει από αρκετά έως πολλά χιλιόμετρα από την κατοικία του. Είναι ξεκάθαρο και σαφές ότι έχουμε μια μορφή θεσμικού ρατσισμού και παραβίασης των δικαιωμάτων του παιδιού για ίση μεταχείριση και παροχή ίσων ευκαιριών στην εκπαίδευση, στην ψυχαγωγία και γενικότερα στην κοινωνική ζωή, που προκύπτουν από τη θεωρούμενη ως αυτονόητη και φυσιολογική κατάσταση, την ύπαρξη διαχωρισμών, με σκοπό την καλύτερη κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών του παιδιού σε ένα εξειδικευμένο πλαίσιο.

Μετά από πολλά και μοιρασμένα χρόνια εργασίας στη γενική και στην ειδική εκπαίδευση, ειλικρινά αναρωτιέμαι ποια είναι αυτή η τεχνογνωσία και η τόσο εξειδικευμένη γνώση του ειδικού σχολείου που δεν μπορεί να μεταφερθεί και να υπάρξει στο οποιοδήποτε σχολείο της γειτονιάς. Ας μην κοροϊδευόμαστε, υποκρινόμαστε και κρυβόμαστε. Η ύπαρξη διαχωρισμών εξυπηρετεί πολλές καταστάσεις. Καταρχήν μας απαλλάσσει από το φόβο και το άγχος της συναναστροφής και της συνύπαρξης με το διαφορετικό και το άγνωστο. Μετά, μας καλύπτει την ανάγκη να νιώθουμε ανακούφιση μέσα από την αίσθηση της προσφοράς και της φιλευσπλαχνίας προς τα κακόμοιρα παιδιά. Τέλος, βολεύει γιατί προσφέρει ακόμα περισσότερα βιλαέτια και πεδία δόξας λαμπρά για τη τακτοποίηση ακόμα περισσότερων ημέτερων «ειδικών». Μήπως ήρθε η ώρα να αντικρίσουμε κατάματα την αλήθεια και τη ζωή και να τολμήσουμε το σχεδιασμό και την υλοποίηση θεσμών και δομών που πραγματικά να υπηρετούν τις αρχές της ισότητας, του σεβασμού και της αλληλοκατανόησης;

Η ομοιομορφία και η εντατικοποίηση αποτελούν χαρακτηριστικά ζωής χωρίς ενδιαφέρον και μέλλον. Οφείλουμε να δημιουργήσουμε ένα σχολείο πραγματικά για όλους, ένα σχολείο που θα σέβεται τη διαφορετικότητα, θα προσαρμόζεται και θα ζει με αυτή, ένα σχολείο που θα στηρίζει όλα τα παιδιά και όχι μόνο τα «ειδικά» ή μόνο τα «γενικά» παιδιά. Σε πρώτη φάση θα μπορούσαμε να προτείνουμε την υποχρεωτική συστέγαση όλων των ειδικών σχολείων που ιδρύονται ή αυτών που μεταστεγάζονται, με σχολεία γενικής εκπαίδευσης με σκοπό την εξασφάλιση χωρικής, κοινωνικής και λειτουργικής ένταξης μέσα από την εφαρμογή προγραμμάτων συνεκπαίδευσης. Θα μπορούσε να είναι μια αρχή και μάλιστα σχετικά εύκολη στην υλοποίηση. Όμως η διατήρηση δύο παράλληλων συστεγαζόμενων και ανεξάρτητων δομών θα διατηρήσει το διαχωρισμό και θα προσφέρει το χώρο για την ανάπτυξη των αρνητισμών μας.

Μια πρόταση για τη συνεκπαίδευση :

Η λύση είναι η δημιουργία ενός ενιαίου τύπου σχολείου, το οποίο θα προέλθει από την είσοδο ομάδων μαθητών των ειδικών σχολείων σε ορισμένα σχολεία γενικής εκπαίδευσης με κριτήριο την χωροταξική κάλυψη όλων των περιοχών της εκπαιδευτικής περιφέρειας. Στα σχολεία αυτά θα προβλέπεται η ύπαρξη ανάλογου αριθμού οργανικών θέσεων εκπαιδευτικών με σπουδές και εμπειρία στην εκπαίδευση των μαθητών της αντίστοιχης αναπηρίας καθώς και οι ανάλογες θέσεις Ειδικού Εκπαιδευτικού Προσωπικού (Ψυχολόγων, Κοινωνικών Λειτουργών, Λογοθεραπευτών, Εργοθεραπευτών, Σχολικών Νοσηλευτών, Ειδικού Βοηθητικού Προσωπικού, κ.α.) με ρόλο υποστηρικτικό και συμβουλευτικό για το σύνολο των μαθητών, των εκπαιδευτικών και των γονέων της σχολικής μονάδας. Έτσι θα ικανοποιηθεί το χρόνιο αίτημα κάλυψης των αναγκών των σχολείων γενικής εκπαίδευσης από τις ειδικότητες του ΕΕΠ, κάτι το οποίο θυμόμαστε μόνο κάθε φορά που συμβαίνει κάποιο δυσάρεστο γεγονός. Το σχολείο θα λειτουργεί υπό ενιαία διεύθυνση (Διευθυντής και Σύλλογος Διδασκόντων) ώστε η ύπαρξη των μαθητών με αναπηρία δεν θα αποτελεί πρόβλημα αλλά θέμα οργάνωσης και σχεδιασμού του προγράμματος του σχολείου. Οι μαθητές με αναπηρία ή/και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες εφόσον δεν θα μπορούν να παρακολουθούν το πρόγραμμα της γενικής τάξης θα διδάσκονται σε αίθουσες του σχολείου με τον/την εκπαιδευτικό τους και θα ακολουθούν τα εξατομικευμένα προγράμματα εκπαίδευσης όπως θα γινόταν στο ειδικό σχολείο και επιπλέον θα συμμετέχουν σε προγράμματα συνεκπαίδευσης, είτε ως τμήματα είτε ως άτομα, ανάλογα με τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντά τους, τις ικανότητες και τις αντοχές τους. Η πρόταση αυτή δεν υπονοεί τη συγχώνευση ενός σχολείου γενικής εκπαίδευσης των 200 ή 300 μαθητών με ένα σχολείο ειδικής εκπαίδευσης των 50 ή 70 μαθητών. Αυτό θα ήταν επιβαρυντικό για τη δημιουργία κλίματος αποδοχής και ηρεμίας γιατί δεν υπάρχει αναλογία παρόμοια στη φύση και στη ζωή. Μιλάμε για την είσοδο και φοίτηση ενός αριθμού 15 έως 20 μαθητών ειδικού σχολείου σε ένα μεγάλο σχολείο τυπικής εκπαίδευσης.

Αναμενόμενα αποτελέσματα :

Τα αναμενόμενα αποτελέσματα από την εφαρμογή του παραπάνω θεσμικού πλαισίου είναι :

- Η γνώση και η εμπειρία του ειδικού σχολείου θα διαχυθεί στα σχολεία, των οποίων το πρόγραμμα θα υποστηρίζεται από τις ειδικότητες του Ε.Ε.Π. κάτι που αναμένεται να αποτελέσει κίνητρο και επιδίωξη ενός σχολείου να μετατραπεί σε ενιαίο σχολείο.
- Θα εξασφαλιστεί η δυνατότητα καλύτερης προσαρμογής και υποστήριξης και κατ' επέκταση η κατά βέλτιστο τρόπο ισόρροπη ανάπτυξη των μαθητών με αναπηρία ή/και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, καθώς θα τους προσφερθεί η δυνατότητα βελτίωσης των κοινωνικών και ψυχοσυναισθηματικών τους δεξιοτήτων και του αυτοσυναισθήματός τους και η επίτευξη προόδου στις ακαδημαϊκές δεξιότητες.
- Για τους μαθητές του γενικού σχολείου μια τέτοια συναναστροφή και συνύπαρξη θα είναι πολλαπλά ωφέλιμη και χρήσιμη. Μόνο και μόνο που θα συνυπάρχουν και θα βλέπουν τους μαθητές με αναπηρία στον ίδιο χώρο θα αναγνωρίζουν την ύπαρξή τους, πράγμα χρήσιμο για την ενήλικη ζωή τους γιατί θα έχουν βιώσει την διαφορετικότητα στη νοητική, σωματική και συναισθηματική ικανότητα ως κάτι το φυσιολογικό και δεν θα τρομάζουν και δεν θα σοκάρονται όταν συναντούν στην καθημερινότητα τους ενήλικες πλέον συμμαθητές τους. Μέσα από αυτή την αλληλεπίδραση βελτιώνεται το επίπεδο

ενσυναίσθησης των παιδιών και η συνεργασία αποκτά νόημα με άμεση επίπτωση στην ζωή των παιδιών γιατί μαθαίνουν να παρατηρούν και να χαίρονται τις μικρές και μεγάλες αλλαγές και διαφορές στη ζωή και ο πλούτος αυτών των εμπειριών θα διευρύνει τα όρια του νου και της ψυχής τους.

Ενιαίο Σχολείο :

Ο όρος ενιαίο σχολείο, ο οποίος αποτελεί δάνειο από την προσπάθεια ενοποίησης τεχνικής και γενικής εκπαίδευσης, χρησιμοποιείται πλέον στην ορολογία της συνεκπαίδευσης και εμπεριέχει τις αρχές και τον τρόπο παροχής ποιοτικής εκπαίδευσης για όλα τα παιδιά, στοχεύοντας στην ύπαρξη ευέλικτου Αναλυτικού Προγράμματος και προσβάσιμων κτιριακών εγκαταστάσεων, υποχρεωτικής διαφοροποίησης της διδασκαλίας και αξιολόγησης και τέλος την ύπαρξη κατάλληλα εκπαιδευμένου προσωπικού για την εκπαίδευση όλων των παιδιών. Στο Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All (Κατευθυντήριες γραμμές για την ένταξη : Διασφάλιση της πρόσβασης στην εκπαίδευση για όλους) της UNESCO (2005) το ενιαίο σχολείο ορίζεται ως :

- Μια διαδικασία που αφορά όλα τα παιδιά
- Μια συνεχής προσπάθεια για αναγνώριση και αφαίρεση όλων των εμποδίων στη μάθηση
- Στοχεύει στην παρουσία, συμμετοχή και πρόοδο όλων των παιδιών στο πλαίσιο του γενικού σχολείου
- Στηρίζεται στις διεθνείς διακηρύξεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα δικαιώματα του παιδιού

Επίλογος :

Οι ανωτέρω αρχές καθορίζουν την κατεύθυνση που επιθυμούμε να κινηθούμε, δηλαδή προς την καθιέρωση ενός ενιαίου θεσμικού πλαισίου Ενιαίας Εκπαίδευσης για όλα τα παιδιά. Κάποτε πρέπει να αρχίσουμε. Από πού και πότε είναι θέμα προς συζήτηση. Αρκεί να υπάρχει βούληση και πίστη στην αναγκαιότητα μιας τέτοιας παρέμβασης. Πολλής λόγος για τα πειραματικά σχολεία τελευταία. Να ένα πλαίσιο πειραματισμού με σαφείς στόχους και μετρήσιμους ώστε τα συμπεράσματα και οι αναστοχασμοί να μας καθορίσουν την επέκταση του προτεινόμενου θεσμού του ενιαίου σχολείου.

Βιβλιογραφία

- Διεπιστημονικό Δίκτυο Ειδικής και Διαπολιτισμικής Αγωγής Include, Συλλογικό έργο, (2014) Από την ειδική αγωγή στη συμπεριληπτική εκπαίδευση, Θεσσαλονίκη, Γράφημα
- Ζώνιου-Σιδέρη, Α. (2000) Ένταξη, ουτοπία ή πραγματικότητα. Η εκπαιδευτική και πολιτική διάσταση της ένταξης των μαθητών με ειδικές ανάγκες, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα
- Ζώνιου-Σιδέρη, Α. (2004), Σύγχρονες Ενταξιακές προσεγγίσεις, Πράξη. Τ. Α΄, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα
- Κουτάντος, Δ. (2000) Ανάπηροι άνθρωποι ή ανάπηρη κοινωνία; Μια εναλλακτική, ολιστική, οικολογική προσέγγιση, Παιδαγωγική Επιθεώρηση
- Ντεροπούλου-Ντέρου, Ε. (2012). Αποτίμηση της πορείας των νομοθετικών αλλαγών τριάντα χρόνια μετά την ψήφιση του πρώτου νόμου για την ειδική αγωγή στην Ελλάδα στο: *Αναπηρία και εκπαιδευτική πολιτική: Κριτική προσέγγιση της*

ειδικής και ενταξιακής εκπαίδευσης, Α. Ζώνου-Σιδέρη, Ε. Ντεροπούλου-Ντέρου, Α. Βλάχου (επιμ.), εκδ. Πεδίο, Αθήνα.

- Σούλης, Γ. Σ. (2002), Η παιδαγωγική της ένταξης. Από το σχολείο του διαχωρισμού σε ένα σχολείο για όλους. Αθήνα, τυπωθήτω Γεώργιος Δαρδανός

- Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την Ανάπτυξη της Ειδικής Αγωγής, (2003), Συμμετοχική Εκπαίδευση και Πρακτικές στη Σχολική Τάξη, www.european-agency.org,

- Τάφα, Ε. (1997) Προσχολική παρέμβαση σε νηπιαγωγεία συνεκπαίδευσης για παιδιά με προβλήματα μάθησης ή/και συμπεριφοράς. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

- Φτιάκα, Ε. (2007), Ειδική και ενιαία εκπαίδευση στην Κύπρο. Αθήνα, Ταξιδευτής

- Allan, J. (2006). The repetition of exclusion. *International Journal of Inclusive Education*, 10 (2-3), 121-133.

- Clementina Acedo, Inclusive education: pushing the boundaries, Published online: 8 October 2008, UNESCO IBE 2008

- UNESCO, (2005), Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All, Published in 2005 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 PARIS 07 SP

- Young, I. (1998). Polity and group difference: A critique of the ideal of universal citizenship. In G. Shafir (Ed.), Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.